

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК: 94(477+477.75)«15/16»:930.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-123-132>**Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate
(15th–16th centuries)****Serhii O. Kozlovskiy**

Ivan Franko National University of Lviv

Ph.D in History, Associate Professor (Ukraine)

email: serg.kozlovskyy@gmail.comORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Researcher ID: OCV-6156-2025

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the use of artillery by the Crimean Tatar army, to establish the features of the tactics of using cannons on the battlefield, to clarify the reasons why artillery did not become widespread in the armies of the Khanate. The research methodology, in addition to adhering to the principles of objectivity and historicism, consisted in applying the comparative-historical method and the method of systemic analysis. Thanks to the comparative-historical method, the artillery of the Khanate and the military affairs of the Crimeans are compared with the analogues of the main opponents of the state – the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and Muscovy. The systemic analysis made it possible to establish that the development of the artillery of the Crimean Khanate was influenced by such factors as the level of technological development, political, and economic factors. The scientific novelty lies in the consideration of the artillery of the Crimean Khanate as a separate component of its army, the analysis of the combat use of cannons in military conflicts with nomadic peoples (Circassians, Nogais), Muscovy, the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Conclusions. It has been established that the Crimean Tatar artillery was a component of their military organization. The Khanate did not manufacture its own cannons, but used models obtained from the Ottoman Empire or captured in battle. The technological backwardness of the Crimeans compared to Muscovy, the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland and other states of that time did not allow the Khanate to develop its artillery at the level of the aforementioned neighbors. It has been found that the Crimeans used artillery most effectively against nomadic peoples (Circassians, Nogais), who did not have their own artillery and were vulnerable to cannon fire. It has been proven that in military campaigns the Crimean Tatars used at most several dozen “art systems”, the vast majority of which were light cannons. It has been established that light cannons were ineffective when storming fortresses and wagenburgs. The Crimeans were unable to build powerful wagonburgs, similar to those formed by the Cossacks and Muscovites, due to the lack of a large number of massive carts. It has been proven that the development of the artillery of the Khanate was at odds with the main tactics of the Crimeans - the use of light cavalry, maneuverable bow combat. That is, the cannons limited the maneuverability and mobility of the Crimean Tatar army.

Keywords: Crimean Khanate, army, military history, artillery, Crimeans, tactics, cannons, battles, siege.

Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.)**Сергій Козловський**

Львівський національний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: serg.kozlovskyy@gmail.comORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Researcher ID: OCV-6156-2025

Анотація.

Мета статті – аналіз застосування артилерії кримськотатарським військом, встановлення особливостей тактики застосування гармат на полі бою, уточнення причин, через які артилерія не набула поширення у військах ханства. **Методологія дослідження**, крім дотримання принципів об'єктивності та історизму, полягала у застосуванні порівняльно-історичного методу та методу системного аналізу. Завдяки порівняльно-історичному методу артилерія ханства та військова справа кримці порівнюються із

.....
аналогами головних опонентів держави – Польського королівства, ВКЛ та Московії. Системний аналіз дозволив встановити, що на розвиток артилерії Кримського ханства впливали такі фактори як рівень технологічного розвитку, політичні, економічні чинники. **Наукова новизна** міститься у розгляді артилерії Кримського ханства як окремої складової його війська, аналізі бойового застосування гармат у військових конфліктах з кочовими народами (черкесами, ногайцями), Московією, ВКЛ та Польщею. **Висновки.** Встановлено, що артилерія кримських татар була складовою їх військової організації. Ханство не виготовляло власних гармат, використовувало зразки отриманні від Османської імперії або здобуті у бою. Відсталість кримців у технологічному плані від Московії, ВКЛ, Польського королівства та інших тогочасних держав не дозволила ханству розвивати свою артилерію на рівні згаданих сусідів. З'ясовано, що найбільш ефективно киримли застосовували артилерію проти кочових народів (черкеси, ногайці), які не мали власної артилерії та були вразливими перед вогнем гармат. Доведено, що у військових кампаніях кримські татари застосовували щонайбільше кілька десятків «артсистем», переважна більшість яких – легкі гармати. Встановлено, що легкі гармати були бездієві при штурмі фортець та вагенбургів. Кримці не мали змоги будувати потужні вагенбурги, схожі до тих, які формували козаки та московити, через відсутність великої кількості масивних возів. Доведено, що розвиток артилерії ханства йшов в розріз з основною тактикою кримців – використання легкої кінноти, маневрений лучний бій. Тобто гармати обмежували маневрування та мобільність кримськотатарського війська.

Ключові слова: Кримське ханство, військо, військова історія, артилерія, кримці, тактика, гармати, битви, облога.

Постановка проблеми. Кримське ханство відіграло важливу роль в історичній долі Східної Європи. Військо ханства, завдяки ефективній тактиці, дозволяло династії Ґераїв не лише захищати державу, а й вести активну зовнішню політику, протистояти таким потужним державам як Московське царство, Польща, ВКЛ та інші, які мали значно більший військовий та людський потенціали. Історики при вивченні ханства, звертають увагу, перш за все, на його політичну історію, економічні та соціальні відносини. Дослідники розглядають подієву історію, військові кампанії та битви, опосередковано згадуючи про організацію війська киримли, його тактику, озброєння, включаючи артилерію. Саме через недостатнє вивчення питань пов'язаних з військом ханства, в літературі з'явилося багато стереотипів, вигадок – величезна чисельність військ киримли (іноді згадують фантастичні цифри), страх кримців перед вогнепальною зброєю та гарматами, великі втрати кримських татар, здатність кримців ефективно проводити лише грабіжницькі набіги тощо.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На превеликий жаль в історіографії немає окремих праць, присвячених розгляду саме артилерії Кримського ханства. Використання киримли гармат згадують в контексті розгляду окремих військових кампаній, битв. Відсутня інформація щодо підготовки та чисельного складу кримськотатарських гармашів. Загалом зауважимо, що уся інформація, пов'язана з артилерією Кримського ханства доволі фрагментарна та стисла. У більшості історіографічних досліджень лише опосередковано згадується про наявність гармат у війську кримців у тій чи іншій військовій кампанії. Дослідник Д. Вирський опосередковано згадує про наявність артилерії в кримськотатарському війську під час походів на українські землі в 1575 та 1588 рр. (Вирський, 2016). Науковець С. Громенко, один з небагатьох українських істориків провів масштабну роботу щодо дослідження військових кампаній ханства, зокрема проти кочових народів та Московії (Громенко, 2023а; Громенко, 2023б). У матеріалах автора можна знайти не лише інформацію щодо чисельності артилерії киримли в окремих кампаніях, а й щодо її бойового застосування. Окремі згадки про артилерію ханства можна побачити у працях А. Галушки (Галушка, 2016) та Б. Черкаса (Черкас, 2011). Польський дослідник А. Скорупа згадує про застосування кримцями артилерії у конфліктах проти Польщі (Skorupa, 2004). Львівський історик міжвоєнного періоду (представник польської історичної школи) О. Гурка згадував про артилерію ханства у контексті розгляду війська та військового мистецтва киримли (Górka, 1935). Турецький дослідник М. Еравчі зазначає, що кримські татари використовували артилерію у протистоянні з державою Сефевідів (Eravci, 2023).

Побут та звичаї кримських татар, їх військову організацію описали багато тогочасних мандрівників, дипломатів, географів, однак одиниці згадують саме про польову та фортифікаційну артилерію. Польський дипломат М. Броневський справедливо наголошував, що у військових походах хани використовували малу кількість гармат (Broniewski, 2011). Інший польський дипломат та хроніст М. Литвин згадував про те, що ханство отримувало значну кількість зброї від головного союзника – Османської держави (Мемуари до історії південної Русі, 2005). Окремий інтерес становлять матеріали мандрівника та астролога Реммаля Ходжі, який був наближеною особою до кримського хана Сахіб І Ґерая, який чи не єдиний детально

описав застосування кримцями артилерії у протистоянні з ногайцями, при штурмі Астрахані (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973). Згадки про використання кримськими татарами артилерії у протистоянні з Московським царством, зокрема у битвах при Судьбищах (1555) та Молодях (1572) можна знайти у літописах, розрядних книгах (ПСРЛ, 1965а; ПСРЛ, 1978; Разрядная книга 1475–1605 г., 1982).

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглянути “артилерійський парк” Кримського ханства та застосування кримцями гармат на полі бою, слід побіжно окреслити чисельність війська кримських татар, їх організацію, тактику. З самого початку свого становлення, держава мала вкрай обмежені людські ресурси – за різними підрахунками у XV – XVI ст. населення ханства становило 200–300 тис. осіб (Podhorodecki, 1987, s. 38; Relacye pyncyszów apostolskich..., 1864, s. 40–41). Зважаючи на те, що не усі чоловіки потрапляли до ханського війська, навіть у випадку тотальної мобілізації, вдавалось зібрати армію чисельністю максимум декілька десятків тисяч озброєних бійців. На думку польського дослідника Ольґерда Ґурки, навіть якщо хану вдавалось мобілізувати усе чоловіче населення, здатне сидіти на коні, то він міг зібрати не більше 20 тис. осіб (Górka, 1935, s. 223, 286). Для порівняння, у другій половині XVI ст. населення головних супротивників ханства – Речі Посполитої та Московії становило 7,5 млн. осіб, та понад 10 млн. відповідно (Janicki, 2020). Зважаючи на це, вказані держави мали значно більший мобілізаційний ресурс ніж ханство, відтак – мали змогу оперативного відновлювати втрати, яких зазнавали у військових кампаніях. Окрім цього, і Річ Посполита і Московія мали потужні центри з виробництва зброї, тому випереджали ханство і за технологічним рівнем. Під впливом «порохової революції» у військах вказаних держав швидко поширювалась стрілецька вогнепальна зброя та артилерія. Наприклад, якщо станом на 1471 р. лише 1% піших воїнів польського війська були озброєні вогнепальною зброєю, то станом на 1498 р. цей показник зріс до 60% (Grabarczyk, 2012, s. 55).

Під час військових кампаній у складі військ кримців перебувала значна частина допоміжного персоналу (наглядали за конями, полоненими, пораненими, виконували різні роботи), які носили звичайний одяг і були озброєні, у кращому випадку, ножами та палицями. Англійський дипломат Дж. Флетчер, який мав змогу відвідувати ханство, так описував озброєння кримці: *«Вони... всі виїжджають на конях і не мають при собі нічого, крім лука, сагайдака стрілами і кривої шаблі на кшталт турецької... Дехто, крім іншої зброї, бере із собою піки, схожі на рогатини, з якими ходять на ведмедів. Простий воїн не носить інших обладунків, крім свого звичайного одягу... Але мурзи, або дворяни, наслідують турків і в одязі, і в озброєнні»* (Fletcher, 1966). Щось подібне можна знайти у записах польського дипломата Мартіна Броневського, який відвідував Крим у XVI ст.: *«Досить багато людей в татарському війську не мають жодної зброї і не використовуються в боях»* (Broniewski, 2011, s. 83). Можливо наявність у ханському війську великої кількості допоміжного персоналу давала підстави хроністам обчислювати це військо у 40 тис., 80 тис. і навіть 120 тис. осіб (Kronika Polska Marcina Bielskiego, 1856, s. 1007–1008; Гваньїні, 2007, с. 370; Челебі, 1997, с. 47).

До складу війська кримців входили різноманітні підрозділи. Найбільш боєздатними вважались загони ханської гвардії та родоплемінної знаті (беїв, мурз). Бійці таких загонів мали хорошу підготовку та озброєння (у тому числі й важкі захисні обладунки) у порівнянні з більшістю особового складу військ. Недоліком елітних загонів була їх мала чисельність – кілька сотень бійців (Inalcik, 1979–1980, p. 457). Під час масштабних військових кампаній лівову частку війська становило ополчення – мобілізовані чоловіки ханства. Значну частку війська кримці становили також загони союзників – османів, ногайців, черкесів, представники інших кочових народів. Наприклад, під час походу на Москву у 1572 р. у складі війська ханства перебувало кілька тисяч ногайців (Галушка, 2016).

Знаючи, що держава не зможе досягти хоча б паритету з іншими сусідами за чисельністю військ та їх оснащенням вогнепальною зброєю, хани вирішили перевершити ворога у плані тактики та стратегії, застосовуючи такі тактичні прийоми, які б нівелювали переваги противника на полі бою. У цій тактиці домінуюче положення займали швидкість, маневреність, раптовість. Кримські татари, зважаючи на бойовий досвід ординців та кочових народів, основну ставку зробили на далекобійний лук, який, мав ряд переваг над вогнепальною зброєю – більші далекобійність та швидкострільність, краща точність, безшумність. Вогнепальна зброя мала дещо більшу пробивну здатність та шумовий ефект, що могло стати перевагою у бою з кіннотою ворога (залажування коней). На полі бою кримці прагнули нав'язати ворогу лучний бій на середніх та дальніх дистанціях, виснажити ворога, завдати йому втрат і за можливості контратакувати, нанести одночасні удари з флангів та тилу, розгромити противника. Якщо ж кримськотатарські воєначальники бачили, що перемогу над ворогом здобути не вдасться, нависла небезпека над власною армією, то віддавали накази про відступ і кримці просто полишали поле бою та, маючи велику кількість коней, відривались від переслідування ворогом. Тактика війська кримців була різноманітною – масовані обстріли з луків (удари з флангів та тилу,

«танок»), «оманливий відступ» (імітація відступу з подальшою контратакою), заманювання у засідки та пастки, вагенбург (укріплення з возів з використанням вогнепальної зброї та артилерії), ближній бій, інше. Кримські татари застосовували певні тактичні прийоми, зважаючи на багато факторів – чисельність та розташування ворожого війська, погодні умови, рельєф місцевості, ін.

В історичній літературі можна знайти хибну інформацію стосовно того, що кримли, зіштовхнувшись на полі бою з загонами ворога, які були озброєні стрілецькою зброєю та артилерією, вимушені були втікати і їх охоплювала паніка (Hubka, 2007, s. 108). Це не відповідає дійсності, адже кримські татари були знайомі як з важкими гарматами, так і легкою вогнепальною стрілецькою зброєю, неодноразово штурмували ворожі табори, в яких перебували стрільці та артилерія, використовували турецькі зразки озброєння та трофеї. На думку В. Гулевича, кримці вперше використали гармати під час штурму Києва, у 1482 р. (Гулевич, 2013, с. 90–91). Тоді гармати змогли зробити кілька проломів у захисних мурах і кримці вдерлись до дитинця (Черкас, 2011, с. 54–55). Оскільки власних гармат кримці не виготовляли, то у цьому відношенні повністю залежали від військових поставок від свого союзника – Османської імперії. Про чималі обсяги військових поставок з Порти до Криму згадує польський хроніст М. Литвин (Мемуари до історії південної Русі, 2005, с. 30). Оскільки обслуговувати гармати повинні були спеціалісти, Порта відправляла до ханства й артилеристів. Так у 1532 р. султан надав Сахібу I Ґераю з-поміж стрільців та інших воїнів – 60 артилеристів.

Переважає більшість артилерії Кримського ханства була зосереджена у фортецях. Це можна пояснити тим, що великі труднощі виникали під час транспортування громіздких гармат. Кримці також надавали великого значення обороні морських портів. Окрім османських гармат, у фортецях півострова знаходились й європейські артсистеми, які дістались кримцям у спадок від генуезців. Вважається, що найбільшої чисельності артилерійський парк Кримського ханства досяг в роки правління Сахіб I Ґерая, коли становив 50–60 гармат (Inalcik, 1979–1980, p. 459). «Артилерійський парк» Кримського ханства був представлений гарматами «шахі», «зарбузанами», «бар емез» (далекобійні гармати), «шахане» та іншими. Основним типом гармат були зарбузани: легкі, вагою понад 50 кг, що вели вогонь мініатюрними ядрами вагою від 0,154 до 0,922 кг; середні, вагою від 50 до 300 кг, що стріляли ядрами вагою понад 1,3 кг; важкі, вагою понад 2,2 т., вели вогонь ядрами вагою понад 2,6 кг. Польський хроніст М. Броневський вказував на незначну чисельність артилерії кримських татар у військових кампаніях: «*Все татарське військо хана складається з кінноти, за виключенням кількох сотень піших озброєних рушницями яничар, котрих хан отримує у вигляді допоміжного загону від турків, чи утримує власним коштом; окрім того бере з собою у похід кілька невеликих гармат*» (Broniewski, 2011, s. 85).

У великих військових кампаніях кримці могли використовувати трохи більше 20 гармат, переважно легких. Це було зумовлено тим, що важкі артсистеми було майже неможливо транспортувати, лише за допомогою масивних візків. Гармати транспортували на возах, конях, верблюдах. Один кінь на спині міг транспортувати два легкі зарбузани, тому такі артсистеми були особливо популярними серед війська кримських татар. Важкі гармати, як правило, знаходились у гарнізонах фортець, зокрема у баштах на Перекопі. У кримськотатарському війську не було чіткого поділу на польову, облогову та гарнізонну артилерію. Кримці використовували артилерію під час штурмів фортець, відбитті атак ворожих військ, у вагенбургах, для підтримки атак власної кінноти, для винищення артилерії противника, ін.

Кримські татари активно та успішно використовували свою артилерію проти кочових народів, які не мали гармат і чия легка кіннота несла значні втрати від артилерійського вогню. У 1502 р. у бою зішлись війська останнього хана Орди Шейх-Ахмеда та кримського правителя Менґлі I Ґерая. Ординці прагнули поновити свою владу над Кримом, повернути колишню могутність, здобути великі пасовища для своїх коней. За деякими даними, битва між обома військами відбулась у червні 1502 р. поблизу гирла р. Сули (Лицарі Дикого Поля, 2016, с. 52). У складі війська кримців були загони османів та кілька гармат (Гайворонський, Громенко, 2020). Ординці кілька раз спробували атакувати татарський вагенбург, у якому була артилерія, однак понесли втрати і відступили. Значно більшого удару ординцям завдала ситуація у власному війську – бійці були деморалізовані, виснажені, переходили на бік кримського хана. Орда зазнала поразки від якої вже не могла оговтатись, а Кримське ханство більше не зазнавало зазіхань від ординців.

У 1545 р. (за іншими даними у період з 1542 по 1545 рр.) Сахіб I Ґерай здійснив похід проти черкесів, на Кабарду. Кримці розбили табір поблизу р. Белх, побоюючись нічного нападу ворога. В центрі табору знаходився ханський намет, оточений особистою охороною правителя. Другу лінію охорони складали 300 стрільців-тюфенкчі. Ззовні табір був оточений колом возів з гарматами, біля яких розташувались лучники та бійці з вогнепальною зброєю та наметами ічкі-беків (служили при дворі хана) (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 229). Це був типовий приклад

тогочасного вагенбурга. Черкеси справді наважились на нічний штурм табору кримців, однак несподівано для себе наштовхнулись на рів – частина воїнів впала у нього. У цей час кримці розпочали масований обстріл з луків, розпалили вогнища. Далі у бій вступили гармати кримських татар, які й завершили розгром черкесів.

У 1546 р. Сахіб I Герай здійснив похід на Астрахань, маючи у своєму арсеналі 60 гармат. Наблизившись до міста, хан відібрав з війська загін та 20 гармат, рушив на штурм Астрахані. Астраханський хан втік з міста, а гарнізон Астрахані був неготовим до протистояння. Хроніст Реммаль Ходжі так описував штурм міста: *«Рано-вранці на світанку військо, обложивши фортецю на березі річки Еділь [Волги] і з боку пагорба біля Астрахані, коли око бачило око, вистрілили з гармати зарбзен. А народ Астрахані був у очікуванні, підвівшись із місць. І бачили тоді все, але що ж вони бачили – двадцять гармат зарбзен і близько тисячі рушниць вистрілювали одночасно. А витязі [еренлер] пішли маршем зі словами «Аллах, Аллах!»* (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 276). Кримські татари випустили також понад 20 тис. стріл. Таким чином, завдяки успішному використанню польової артилерії і тактичних прийомів військо кримців здобуло місто.

У 1548 р. (за іншою версією – у 1547 р.) війська Кримського ханства зійшлися у бою з військом ногайців на Перекопі. Ногайці здійснили похід на Крим у відповідь на похід Сахіб I Герая проти Астраханського ханства – кримський правитель не лише захопив ряд міст, а й здійснив масове переселення астраханців до Криму, аби таким чином збільшити чисельність населення власної держави. У багатьох відкритих джерелах вказано, що кримці мали чисельну перевагу над ногайцями – 40 тис. проти 12 тис., однак ймовірно сили сторін були або рівні, або не існувало такого великого розриву. На початку битви ініціатива була за ногайцями – їх кіннота завдала потужних ударів по загонам кримськотатарських вершників. Ногайці прагнули розвинути успіх, однак наштовхнулись на вогонь артилерії (за деякими даними кримці мали до 40 дрібнокаліберних гармат) та стрільців ворога, понесли втрати, через що вимушені були зупинити атаку. Хроніст та астролог Реммаль Ходжа стверджував, що кримці влаштували ворогу засідку: *«І тут настає ранок. Вчинили кругову засідку [іхата едюб] здалеку на шляху прибуття ворога. У той час, як сонце тільки-но висовувало голову з-під вершини гори Каф, осяявши і скрасивши світ своїми променями, в очі кинулися сім тисяч витязів [ер], що насувалися в атаку [чапагул], кожен з парою коней. Раптом [нагехан] два батальйони [болюк], кинувшись в обійми до війська і не знаючи, що слід робити, наприкінці вирішили йти на хазрет хана. А з їхнім наближенням наказав тоді хазрет хан, щоб, вишикувавшись у ряд, сорок гарматних [зарбзен] ядер вистрілили одночасно. Мудрістю Аллаха [Хікмет-і Худа], прямо потрапивши в середину ногайського війська, багатьох тоді частина за частиною наздогнала загибель. А тисячу стрільців [тюфенк-ендаз] вистрілило з рушниць, від того ногаї були такі приголомшені [серасиме], що й не знали того, куди б їм іти»* (Tarih-i Sahib Giray Han, 1973, s. 288). За цей проміжок часу кіннота кримських татар встигла перегрупуватись. Кримці, залучивши до бою резерви, нанесли контрудари по ногайцям і здобули перемогу.

Кримські татари, як союзники Османської імперії, брали участь у протистоянні Порти та держави Сефевідів (1578–1590). Османам, основну ударну частину війська яких становили піші легкоозброєні воїни, потрібна була швидка кіннота татар, аби протистояти маневреним загонам вершників ворога. У кримськотатарському війську, яке вирушило у похід у 1578 р. було 6 середніх та 8 малих гармат, понад 1000 кг пороху (Егавсі, 2023, s. 24). У бойових діях кримські татари використовували кілька гармат, однак вони жодним чином не вплинули на перебіг конфлікту. 30 листопада 1578 р. у битві під Моллахасаном кримці зазнали нищівної поразки – загинули понад 2 тис. вершників, включаючи кілька десятків беїв, у полон потрапив калга Аділь Герай (Çiçek, 2007, s. 473).

У XVI ст. точилась запекла боротьба між Кримським ханством та Московським царством. У липні 1541 р. кримські татари, спільно з османами та ногайцями, здійснили масштабний похід на Московське царство, маючи 60 легких гармат. Це був перший похід кримських татар на Московію, в якому вони залучили турецьку артилерію (Громенко, 2023с). 30 липня обидва війська розташували артилерію на берегах р. Оки та розпочали справжню артилерійську перестрілку. Кримці не змогли переправитись через ріку на плотях через ворожі обстріли. На наступний день московіти підвезли важку артилерію і хан зрозумів, що його бійці не зможуть форсувати Оку (ПСРЛ, 1965b, с. 140).

Військо Сахіб I Герая не зумівши розгромити ворога на р. Ока, вимушене було відступити, підійшло до м. Пронська та розпочало його облогу, використовуючи артилерію (Громенко, 2023с). У літописах спроби кримців здобути місто описані наступним чином: *«Татари ж приступили всіма полками до міста, і з гармат і з пищалей почали бити по місту, а стріли їх, як дощ, полетіли. І до стін міста наблизилися, з міста ж проти почали гармати і пищалі на татар пускати, а які татари до стіни приступили, тих із міста кілками та камінням побити. Татари ж увесь день до міста приступали, з містянами билися, і багатьох*

.....
татар з гармат і з пищалей із міста побили» (ПСРЛ, 1978, с.164). Ймовірно кримські татари використовували легкі гармати, які не змогли розбити захисні мури міста. Далі до Пронська почали наближатись московські війська і хан вирішив відступити.

Московський цар Іван IV усіма силами прагнув підкорити Казанське ханство. Кримський хан Девлет I Герай намагався протидіяти цьому, залучитись підтримкою ногайського хана Юсуф-бея та астраханського хана Ямгурчі. Однак родичі першого знаходились у заручниках у Московії, а лідер астраханців був нерішучим. В такій ситуації Девлет I Герай вирішив діяти власними силами – вдарити по Москві у той момент, коли царське військо вирушить на Казань. Похід розпочався у травні 1552 р. У складі війська кирилли перебували загони османів та 18 гармат (Громенко, 2022). Однак кримський хан прорахувався щодо розташування московського війська, яке ще не виступило з Москви. 22 червня татарські війська розпочали масований артобстріл Тули, використовуючи й запальні боєприпаси, які призвели до пожеж у місті. Далі піші воїни намагались видертись на мури, однак не змогли цього зробити, через достатньо хороших рівень фортифікацій та успішно організовану оборону. Гармаші кримських татар розбили ворота Тульського кремля, однак містяни швидко спорудили барикади та не дали опонентам увірватись до фортеці. Гарнізон Тули зробив вилазку та захопив кримський обоз з гарматами (Громенко, 2022). Відтак, похід кримців закінчився невдачею.

У 1555 р. кримський хан черговий раз здійснив похід проти Московії. У битві при Судьбищах, 24–25 червня 1555 р., московська панцирна кіннота завдала потужних ударів по кримцям – у бою загинули два сини хана. Кримські татари вимушені були відступати до укріпленого табору, де перебували ханські стрільці та артилерія. Перед табором знаходився рів та гострокіл. Наблизившись до табору кримців, кіннота московитів потрапила під масований обстріл, у тому числі й гармат (ПСРЛ, 1965а, с. 257). Був поранений командувач московськими військами, воєвода І. Шереметьєв, який ледве не потрапив у полон, оскільки загинув його кінь (Громенко, 2022). В той же час кримським татарам не вдалось розбити війська Московського царства, вони понесли значні втрати.

У 1569 р. об'єднане військо османів та кримських татар здійснило черговий похід на Астрахань та зуміло дійшло до Волги. У складі військ перебував караван верблюдів, які транспортували 20 польових гармат (История о приходе турецкого и татарского воинства, 1872, с. 480). Однак польові гармати довелось залишити у Переволоці і до Астрахані військо наблизилось лише з легкими артсистемами, які були безсилі проти захисних мурів міста (Громенко, 2023а). Кампанія завершилася провалом. У 1565 р. під час чергового походу на Московське царство, у війську кримських татар окрім легких гармат, був й «важкий наряд» – важкі гармати для нищення фортечних мурів (ПСРЛ, 1965b, с. 348). 7 жовтня ханське військо підійшло до м. Болхова, розпочав обстріл з гармат, однак гарнізон міста робив вилазки, не дав крицям підпалити забудову. 9 жовтня обстріл міста розпочали важкі гармати, однак дізнавшись про наближення московського війська, хан вирішив відступити.

На початку 1572 р., скориставшись тим, що Московське царство веде протистояння з іншими державами, зокрема з Швецією та Річчю Посполитою у Лівонській війні, кримський хан здійснив черговий похід на Москву. Кримські татари наблизились до р. Ока. Війська Московії та Кримського ханства розташувались по обидва береги р. Ока та розпочали справжню артилерійську дуель, яка тривала до пізнього вечора. В «Розрядній книзі» так описані події, які відбувались на р. Ока: «*А кримський цар в неділю, в 27-й день через Оку ріку до наряду прийшов та стріляв по полкам государевих бояр та воєвод. А государеві бояри та воєводи, князь Михайло Іванович Воротинський з товаришами по татарським полкам з гармат гуляй-міста стріляти не наказували»* (Разрядная книга 1475–1605 гг..., 1982, с. 312). Таким чином, Девлет I Герай зв'язав артилерійською дуеллю основні сили московського війська, що дозволило загонам ширинів Дівет мурзи та ногаям Тягри-берди мурзи переправитись через ріку на флангах війська московитів та змусити останніх відступати. Водночас хан здійснив помилку, коли залишив артилерію на березі Оки, а сам з військом рушив на штурм ворожого табору, який знаходився на пагорбі. Без артилерії, кримці не змогли здобути вагенбург, понесли великі втрати (Громенко, 2023b).

Використовували артилерію кримські війська під час походів на українські землі, проти Польщі. Наприклад у поході 1551 р. кримці мали, за різними оцінками, від 8 до 25 гармат (Нукієл, 2006, с. 35). 2 вересня кримські татари підійшли до Брацлава, обстрілювали фортецю з гармат з чотирьох боків. Обстріл тривав кілька днів. Та гарнізон втратив лише кількох бійців, вочевидь або завдяки тому, що захисники добре сховались, або ж гармати обслуговували не османи, а саме татари, які не мали належного досвіду. Незважаючи на це, не маючи води та харчів, гарнізон капітулював. Під час масштабного набігу 1575 р., кримські татари мали у війську приблизно 10 гармат. Гармати обороняли табір татарського війська поблизу Сенявського замку (Вирський, 2016, с. 55). Використовували кримські татари гармати й у поході 1588 р. Саме через наявність гармат польські воєначальники не наважувались кілька разів атакувати табір

опонентів (Вирський, 2016, с. 55). Понад 14 гармат військо ханства використовувало й в боях під Цецорою у 1595 р. (Skorupa, 2004, s. 62).

Слід зауважити, що незважаючи на розвиток артилерії Кримського ханства, поступове збільшення чисельності гармат, артилерія, хоча і посилила вогневу міць війська кримців, урізноманітнили їх тактику, не призвели до корінних змін у війську держави – провідну роль продовжували відігравати лучники. Станом на середину XVII ст. «артилерійський парк» ханства налічував приблизно 100 гармат, однак більша частина з них була зосереджена у фортецях. Значна частина артилерії знаходилась на укріпленнях Перекопа – у баштах було по 5 важких гармат. Артилерія не набула такого важливого значення у військах ханства, як приміром у військах Речі Посполитої або Московії, через кілька вагомих факторів. По-перше, ханство не виготовляло власних гармат, отримувало їх від Османської імперії, або ж здобувало як трофеї, на полі бою. По-друге, важкі гармати сильно обмежували мобільність війська кримських татар. У випадку швидкого відступу, громіздкі артсистеми просто кидали, втрачали безповоротно. Легкі ж гармати були фактично безсилі при штурмах укріплених фортець. По-третє, кримські татари не могли створювати потужних вагенбургів, за зразком тих, які будували козаки, поляки та московити. Переважна більшість татарських візків являли собою легкі арби, на яких можна було транспортувати легкі гармати і які мало підходили до облаштування «зарбузан арабалар» – татарської варіації вагенбурга. Для побудови останнього потрібні були міцні візки, з товстими та високими бортами. Наприклад, під час походу 1541 р. у військо Кримського ханства було біля 200 бойових возів. Під час битви кримські татари вишикували вози півколом, колом або навіть у лінію. У бортах спеціальних возів були амбразури для гармат. Візки скріплювались за допомогою ланцюгів. Кіннота розташовувалась попереду та позаду вагенбурга, на його флангах. На побудову потужного вагенбургу потрібно було витратити від 10 до 20 днів, стільки ж витрачали на розбір конструкції. Тому під час раптового контрнаступу ворога кримським татарам не залишалось нічого іншого, як полишити такий табір. Великі труднощі виникали і в процесі ремонту коліс візків в умовах степової місцевості. Аби полегшити транспортування візків з гарматами кримські татари навіть заміняли коней та волів верблюдами, однак це не змінило суттєво ситуації.

Висновки. Отже, підсумовуючи, зауважимо, що у військових кампаніях XV–XVI ст. Кримське ханство використовувало артилерію, хоча не в таких масштабах і не так інтенсивно як Османська імперія, Московія, Польща. Ханство не виробляло власних гармат, тому використовувало виключно артсистеми надані Османською імперією або ж здобуті як трофеї. Кримські татари застосовували артилерію для штурму ворожих укріплень, відбитті контратак противників, для підтримки атак власної кінноти, ін. В окремих військових кампаніях, хани використовували щонайбільше кілька десятків гармат, переважно легких. Найуспішніше кримли застосовувало гармати на полі бою проти інших кочових народів, зокрема ногайців та черкесів, які не мали власної артилерії. Завдяки артилерії кримські татари здобули перемогу над Ордою у 1502 р., завдали поразки ногайцям у 1548 р., захопили Астрахань. Значно скромнішими були успіхи гармашів кримли у протистоянні з Московським царством. Татари не змогли форсувати р. Оку та здобути Пронськ у 1541 р., захопити Тулу у 1552 р. Незважаючи на те, що за допомогою гармат кримськотатарське військо відбило контратаку московських військ у битві поблизу Судьбищ у 1555 р. та переправилось через р. Оку у 1572 р., ханство не здобуло перемоги над ворогом. У боях проти Московського царства, кримські татари припускались грубих помилок, штурмуючи міста та вагенбурги або за допомогою легкої артилерії, або взагалі без неї. Помилки в тактиці використання артилерії призводили до втрат гармат. Використовували кримли артилерію й у походах проти Великого князівства Литовського та Польщі (Речі Посполитої) – зокрема, у кампаніях 1551, 1575, 1588 рр., однак гармати не стали вирішальним чинником на полі бою і справляли радше психологічний тиск на ворога, який не наважувався штурмувати табір кримців. Артилерія не стала вагомим фактором у кримськотатарському війську, оскільки її використання на полі бою йшло врозріз з домінуючою тактикою кримли – лучний маневрений бій, з раптовими атаками та вдаваними відступами. Важкі гармати гальмували просування військ ханства. Кримські татари не мали змоги створювати потужні вагенбурги, на зразок тих, які будували поляки, московити, козаки та війська інших держав, що негативно позначалось на використанні артилерії в обороні.

Фінансування. Автор не мав фінансової підтримки для дослідження, авторства або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Broniewski, M. (2011). *Tartariae Descriptio. Opis Tatarii*, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 116 s.
- Çiçek, K. (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *İslam ansiklopedisi* cilt 33. 471– 473.

- Eravci, M. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(57), 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>
- Fletcher, G. (1966). *Of the Russe Commonwealth*. Cambridge, Harvard University Press URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>.
- Górka, O. (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd historyczno-wojskowy*. T. 8. Zeszyt 2. 185–295.
- Grabarczyk, T. (2012). Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik*. Tom 25. 53–58.
- Hubka, M. (2007). *Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 164 s.
- Inalcik, H. (1979–1980) The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 3–4. 445–466.
- Janicki, K. (2020). *Ludność Rzeczypospolitej Obojga Narodów na tle Europy. Jaki procent mieszkańców kontynentu żył nad Wisłą?* URL: <https://wielkahistoria.pl/ludnosc-rzeczypospolitej-obojga-narodow-na-tle-europy-jaki-procent-mieszkancow-kontynentu-zyl-nad-wisla/>
- Kronika Polska (1856). *Kronika Polska Marcina Bielskiego* Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1064 s.
- Nykiel, B. (2006). Zdrada Bogdana Słupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6. 29–59.
- Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 358 s.
- Relacje nuncyuszów apostołskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690. (1964). wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 604 s.
- Skorupa, D. (2004). *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*. Warszawa : Wydawn. «Neriton», 297 s.
- Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). (1973). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 313 s.
- Вирський, Д. (2016). *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 299 с.
- Гайворонський, О., Громенко, С. (2020). *Кримське ханство. Остання битва з Ордою*. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordej/29068360.html>.
- Галушка, А. (2016). *Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр.* URL: <https://uahistory.co/book/battlefield-ukraine-military-history-ukraine-ancient-times-present/32.php>.
- Гваньїні, О. (2007). *Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 1006 с.
- Громенко, С. (2022). *Крим у війні за Казань та Астрахань*. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html>
- Громенко, С. (2023а). *Перша російсько-турецька війна і Крим. Битва за Астрахань*. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html>
- Громенко, С. (2023б). *Гуляй-город: кримський похід на Москву 1572 року. Битва*. URL: <https://ua.krymr.com/a/huljai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html>.
- Громенко, С. (2023с). *Нездоланна Ока: малі кримські походи на Московію у XVI столітті*. Частина 7. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html>.
- Гулевич, В. (2013). «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти. *Український історичний журнал*. 5. 88–99.
- История (1872). *История о приходе турецкого и татарского воинства под Астрахань в лето от Р. Х. 1677. Записки Одесского общества истории и древностей*. Том 8. 479–488.
- Лицарі Дикого Поля (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Авт. кол.: О. Бачинська, Т. Вінцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Маслійчук, Б. Черкас, О. Шишко; Упоряд. К. Галушко. Харків: Лікбез, 35 с.
- Мемуари (2005). *Мемуари до історії південної Русі*. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Ляссота. За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 219 с.
- ПСРЛ. (1965а). Том 13. Патриаршая или Никоновская летопись. Москва: Наука, 532 с.
- ПСРЛ. (1965б). Том 29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. Москва: Наука, 390 с.
- ПСРЛ. (1978). Том 34. Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. Москва: Наука, 304 с.

- Разрядная книга 1475–1605 гг.** (1982). Т. II. Ч. 2 / Сост. Н. Г. Савич. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 440 с.
- Челебі, Е.** (1997). *Книга подорожі: Північне Причорномор'я*. Одеса: Гермес, 84 с.
- Черкас, Б.** (2011). *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*. Київ: Темпора. 144 с.

References:

- Broniewski, M.** (2011). *Tartariae Descriptio. Opus Tatarii*, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Maćzyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 116 s. [in Polish].
- Chelebi, E.** (1997). *Knyha podorozhi: Pivnichne Prychornomoria [Travel book: Northern Black Sea Region]*. Odesa: Hermes, 84 s. [in Ukrainian].
- Cherkas, B.** (2011). *Stepovyi shchyt Lytvy. Ukrainske viisko Hedyminovykhiv (XIV–XVI st.) [Steppe Shield of Lithuania. Ukrainian Army of Gediminas (14th–16th centuries)]*. Kyiv: Tempora, 144 s. [in Ukrainian].
- Çiçek, K.** (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *İslam ansiklopedisi – Islamic encyclopedia*. cilt 33. 471–473. [in Turkish].
- Eravcı, M.** (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi – Selçuk University Journal of Turkish Studies* (57), 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102> [in Turkish].
- Fletcher, G.** (1966). *Of the Russe Commonwealth*. Cambridge, Harvard University Press URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up> [in English].
- Górka, O.** (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd historyczno-wojskowy*. T. 8. Zeszyt 2. 185–295. [In Polish].
- Grabarczyk, T.** (2012). Firearms in the Equipment of Mercenary Troops of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archaeologiae Historicae. Rocznik*. Tom 25. 53–58. [in English].
- Haivoronskyi, O., Hromenko, S.** (2020). *Krymske khanstvo. Ostannia bytva z Ordoiu [Crimean Khanate. The last battle with the Horde]*. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordoi/29068360.html>. [in Ukrainian].
- Halushka, A.** (2016). *Krymski pokhody na Moskvu 1571 ta 1572 rr. [Crimean campaigns against Moscow in 1571 and 1572.]* URL: <https://uahistory.co/book/battlefield-ukraine-military-history-ukraine-ancient-times-present/32.php> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2022). *Krym u viini za Kazan ta Astrakhan [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan]*. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023a). *Persha rosiisko-turetska viina i Krym. Bytva za Astrakhan [The First Russo-Turkish War and the Crimea. Battle of Astrakhan.]*. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiisko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023b). *Huliai-horod: krymskyi pokhid na Moskvu 1572 roku. Bytva [Gulyai-gorod: Crimean campaign against Moscow in 1572. Battle]* URL: <https://ua.krymr.com/a/huliai-gorod-krymskyi-pokhid-na-moskvu-1527-roku-bytva-hromenko/32375662.html> [in Ukrainian].
- Hromenko, S.** (2023c). *Nezdolanna Oka: mali krymski pokhody na Moskoviu u XVI stolitti [The Invincible Oka: Small Crimean Campaigns against Moscow in the 16th Century.]*. Chastyna 7. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html> [in Ukrainian].
- Hubka, M.** (2007). *Jazda polska doby Wazów: organizacja, uzbrojenie, taktyka*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 164 s. [In Polish].
- Hulevych, V.** (2013). «Kyivska trahediia» 1482 r.: mify y fakty [«Kyiv Tragedy» of 1482: myths and facts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. №5. 88–99. [in Ukrainian].
- Hvanini, O.** (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii [Chronicle of European Sarmatia]*. Uporiadkuvav ta pereklav z polskoi Yu. Mytsyk. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1006 s. [in Ukrainian].
- Inalcik, H.** (1979 – 1980) The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 3–4. 445–466. [in English].
- Istoriya** (1872). *Istoriya o prihode turetskogo i tatarskogo voinstva pod Astrahan v leto ot R. H. 1677 [The story of the arrival of the Turkish and Tatar army near Astrakhan in the year 1677 A.D.]*. *Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*. Tom 8. 479–488. [in Russian].
- Janicki, K.** (2020). *Ludność Rzeczypospolitej Obojga Narodów na tle Europy. Jaki procent mieszkańców kontynentu żył nad Wisłą?* URL: <https://wielkahaistoria.pl/ludnosc-rzeczypospolitej-obojska-narodow-na-tle-europy-jaki-procent-mieszkanow-kontynentu-zyl-nad-wisla/> [In Polish].
- Kronika** (1856). *Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego*. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1064 s. [In Polish].

-
- Lytsari Dykoho Polia** (2016). *Lytsari Dykoho Polia. Pluhom i mushketom: Ukrainyskyi shliakh do Chornoho moria [Knights of the Wild Field. By Plough and Musket: The Ukrainian Path to the Black Sea.]*. / Avt. kol.: O. Bachynska, T. Vintskovskiy, V. Hrybovskiy, N. Dianova, A. Domanovskiy, M. Maiorov, V. Masliichuk, B. Cherkas, O. Shyshko; Uporiad. K. Halushko. Kharkiv: Likbez, 352 s. [in Ukrainian].
- Memuary** (2005). *Memuary do istorii pivdennoi Rusi [Memoirs on the history of southern Russia]*. Vypusk I (XVI st.). Mykhailo Lytvyn, B. de Vizhener, L. Boretskyi, E. Liassota. Za redaktsiieiu V. Antonovycha. Dnipropetrovsk: Sich, 219 s. [in Ukrainian].
- Nykiel, B.** (2006). Zdrada Bogdana Slupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Socium. Almanac of Social History*. Вип. 6. 29–59. [In Polish].
- Podhorodecki, L.** (1987). *Chanat Krymski*. Warszawa: Książka i Wiedza, 358 s. [In Polish].
- PSRL.** (1965a). Tom 13. Patriarshaya ili Nikonovskaya letopis [Patriarchal or Nikon Chronicle]. Moskva: Nauka, 532 s. [in Russian].
- PSRL.** (1965b). Tom 29. Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazya Ivana Vasilevicha. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis [Chronicler of the beginning of the reign of Tsar and Grand Duke Ivan Vasilyevich. Alexander Nevsky Chronicle. Lebedev Chronicle]. Moskva: Nauka, 390 s. [in Russian].
- PSRL.** (1978). Tom 34. Postnikovskiy, Piskarevskiy, Moskovskiy i Belskiy letopistsyi [Postnikovskiy, Piskarevskiy, Moskovskiy and Belskiy chroniclers]. Moskva: Nauka, 304 s. [in Russian].
- Relacye** (1964). *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690*. wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 604 s. [in Polish].
- Skorupa, D.** (2004). *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*. Warszawa : Wydawn. «Neriton», 297 s. [in Polish].
- Tarih-i Sahib Giray Han** (1973). (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 313 s. [in Turkish].
- Vyrskiy, D.** (2016). *Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.) [Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 299 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 18.08.2025